

OKKAZIONAL SINTAGMATIKA VA UNING SEMANTIK HUSUSIYATLARI

Muxamadiyeva Nodira Abdivaliyevna

O'z.MU , Xorijiy Filolofiya fakulteti I bosqich tayanch doktorant

Abstract: *The article is devoted to the functional-semantic analysis of intermediate expressions according to a non-standard combination of words and reflects the idea of the author (individual) about the depicted character, object or action. Such formations are considered by syntagmatics - a department of combinatorial linguistics that studies the syntagmatic relations of language units and their combinatorial possibilities.*

Key words: *combinations, non-standard, combinatory linguistics, occasional, idiolect*

Annotatsiya: *Maqola oraliq iboralarning funksional-semantik tahliliga bag'ishlangan so'zlarning nostandart birikmasi bo'yicha va muallifning (individual) tasvirlangan belgi, ob'ekt yoki harakat haqidagi g'oyasini aks ettiradi. Bunday shakllanishlarni okaziv sintagmatika - til birliklarining sintagmatik aloqalarini va ularning kombinatorlik imkoniyatlarini o'rganuvchi kombinatoriyal lingvistika bo'limi ko'rib chiqadi.*

Kalit so'zlar: *kombinatsiyalar, nostandart, kombinator tilshunoslik, okkazyiy, idiolekt*

Kombinatoriy-sintagmatik tadqiqotlarda so'zning moslik vazifasining ko'rinishi bo'lgan okkazyiy so'z birikmalarining yasalishi muhim o'rinni egallaydi. Ko'pincha bunday kombinatsiyalar jurnalistik va badiiy nutq uslublarida qo'llaniladi. Lekin predmet so'zining semantik salohiyati gap uning indikativ muhiti orqali ochiladi. Belgi tushunchasi, o'z navbatida, dunyoning rivojlanish modelini, uning o'zgarishini, me'yor, standart nuqtai nazaridan baholashni aks ettiradi.

Shu munosabat bilan, tegishli mavzu va xarakteristikaning standart va nostandart kombinatsiyalarini amalga oshirish masalasi gap kontekstidagi so'zlar. Vaqti-vaqti bilan so'z (ma'no, ibora, tovush birikmasi yoki sintaktik shakllanish) "odatiy bo'lmagan, umumiy qabul qilingan qo'llanilishiga mos kelmaydigan, foydalanishning o'ziga xos konteksti tufayli individual did bilan tavsiflanadi"

Bunday kombinatsiyalar muallifning lingvistik shaxsining assotsiativ-verbal va kognitiv darajalarini aks ettiradi, ular ob'ektiv voqelik hodisalari haqidagi g'oyalarni o'zlarining aloqalari, munosabatlari, baholashlarida mustahkamlaydi.

Leksik valentlikka ega bo'lgan so'zlar boshqa so'zlar bilan aloqaga kirishib, odatiy holga keladi (odatiy) iboralar. Shu bilan birga, til tizimidan leksik birliklarni tanlashga yondashuvning individualligi nostandart (ba'zan) iboralarning (aqlli g'amginlik, dami ichga tushmoq, qo'lni yuvib qo'ltiqqa urmoq va hk.) paydo bo'lishiga olib keladi.

Vaqti-vaqti bilan leksik moslik, birinchi navbatda, iboraning tuzilishini saqlab turganda, odatiy leksik esa ongda moslashuvning u yoki bu darajada buzilishida namoyon bo'ladi.

Vaqli-vaqti bilan so'z birikmalarida so'zlarning odatiy qo'shimchalarini buzadigan, an'ana va mantiq bilan shartlangan, mos kelmaydigan tushunchalar birlashtiriladi. Bunday iboralarda "ob'ekt va belgi (ot va sifat) o'rtasidagi noodatiy, nostandart bog'liqlik aloqa ishtirokchilarining kognitiv qiziqishini ob'ektlar yuzasidan ularning mohiyatiga ko'chiradi"

Bu tipdagi iboralar okazylik nazariyasini o'rganish predmeti bo'lib, asosiy hisoblanadi va

qoidalari quyidagilardan iborat :

1) okkazionalizm nutq fakti sifatida til tizimi tomonidan beriladi, bu tizimning semantik, hosilaviy va grammatik imkoniyatlarini namoyon qiladi va rivojlantiradi, uning rivojlanish tendentsiyalarini bashorat qiladi; potentsial haqiqiyga aylanadi;

2) okkazializmlar me'yoriy so'z yasaliş modellariga (potentsial so'zlar) va hosilaviy me'yorning ma'lum darajada buzilishi bilan (to'g'ri okkazionalizmlar);

3) har qanday so'z (til yoki nutq) kontekstda o'z ma'nosini tushunadi, lekin odatiy (kanonik) so'zlar

takror ishlab chiqaruvchi kontekstni talab qiladi, vaqti-vaqti bilan esa shakllantiruvchi, ijodiy kontekstni talab qiladi;

4) har xil tipdagi kazalizmlarni tahlil qilish asosan semantik bo'lib, asosan lug'at ta'riflari tahlili, so'z yasaliş tahlili, funksional-grammatik tahlil kabi tadqiqot usullarini jalb qilgan holda sema va kontekstual usullar yordamida amalga oshiriladi. Oksidsionalizmlarni strukturaviy-semantik o'rganish tabiiy ravishda stilistika bilan bog'liq

badiiy asarni tahlil qilish;

5) yuksak badiiy, estetik qimmatli okkazializmlar muhim matn hosil qiluvchi vosita bo'lib, ular beqiyos semantik sig'imi bilan ajralib turadi.

Vaqli-vaqti bilan ma'nolarning paydo bo'lishi so'z san'atkorlarini individual mualliflik shakllarini yaratishga undaydigan turli sabablarga bog'liq:

1) fikrni to'g'ri ifodalash zarurati;

2) muallifning fikrni qisqacha ifodalash istagi (yangi shakllanish); 3) nutq predmetiga o'z munosabatini ta'kidlash, unga o'ziga xos xususiyatlarni, baho berish zarurati; 4) so'zning o'ziga xos ko'rinishiga intilish

uning semantikasiga e'tibor berish, idrok etishni avtomatlashtirish;

5) tautologiyalardan qochish zarurati;

6) misraning ritmini saqlash, qofiya berish, kerakli asbob-uskunalarga erishish zarurati.

Biroq, tahlil shuni ko'rsatadiki, vaqli-vaqti bilan shakllanishning paydo bo'lishi ko'pincha bir vaqtning o'zida bir nechta sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Aksariyat okkazializmlarning yaratilishini ko'p bosqichli semantik bog'lanish, muallif ushlaydigan va sezadigan belgilarning uzoq o'xshashligi bilan izohlash mumkin.

Til birliklarining nostandart moslashuvidan foydalanish okkazial frazeologiyalarda ham ilmiy yoritildi . Atipik frazeologik birliklarning ishlash muammolari Asarlarda frazeologik belgining o'ziga xosligi va o'zgaruvchanligi muammosi doirasida frazeologik birliklarning turli nutqlardagi shakli, me'yoriyligi va okraziialligi, frazeologik birliklarning turlari o'rganilgan.

V. L. Arxangelskiy, N. M. Shanskiy, A. V. Kunin, Yu. A. Gvozdev, A. I. Molotkov, V. N. Telii va boshqalar.

Shuningdek, frazeologik birliklarni vaqti-vaqti bilan o'zgartirishning ma'lum usullari tilshunoslarning e'tiborini tortdi

Vaqtinchalik frazeologiya doirasida frazeologik ifloslanish kabi usullarning qo'llanish shartlari va mexanizmlari, uslubiy xususiyatlari tavsiflangan (L. I. Roizenzon, I. V. Abramets, E. A. Kolobova), frazeologik ellips (A. V. Kunin), ikki tomonlama aktualizatsiya (A. V. Kunin, E. M. Dubinskiy, E. V. Ryjkina), inversiya (M. A. Pimenova), komponent tarkibini almashtirish va kengaytirish (S. P. Volosevich, N. A. Kryukova) va boshqalar hozirda psixolingvistik mexanizmlar o'rganilmoqda.

Frazeologik birliklarning alohida mualliflik transformatsiyalari, transformatsiya usullari va usullari frazeologik birliklar, ularning badiiy matndagi semantik tarkibining xususiyatlari.

Kombinator tilshunoslik doirasida okkazial sintagmatikaning alohida bo'limini ajratib ko'rsatish kerak .

"Odason sintagmatika" tushunchasining o'zi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri emas, balki ko'p bosqichli aloqalar mahsulini aks ettiradi. Muallif lug'atida aks etgan til birliklari. Bular individual, tilga noma'lum bo'lgan yangi shakllanishlardan iborat bo'lib, og'zaki modellar tuzilishidan, so'zlardan foydalanish normalaridan har qanday og'ishlarni ifodalaydi;

Bu so'zlarning nostandart, odatiy bo'lmagan birikmasidir. Misol uchun, Izabel uni tez nur bilan yuziga kesib tashladi

Torlarning xira kuylashi vahshiy bolg'achalarning urishi bilan to'xtatildi (V. V. Nabokov) [22].

So'zlarning vaqti-vaqti bilan birikmasi tashqi olamning o'ziga xos poetikasini yaratadi, biror narsaning o'zgacha badiiylik tuyg'usini beradi.

Bundan tashqari ular nafaqat leksik ma'noning vizual-sensor komponenti, balki hissiy kechinmalar bilan ham bog'liq. Masalan: Men hozir yuqoriga chiqaman, - dedi Kern urinib yuting, yig'lab kulgini ushlab turing (V. V. Nabokov) [O'sha yerda]. Shunday qilib, so'zlarning nostandart birikmasi matnda "ikkinchi voqelik"ni hosil qiladi: har bir sintagmatikaning ortida muallif o'z ko'zi bilan ko'rgan dunyo mavjud. Ularning esa o'zgacha xususiyatlari bor.

Vaqti-vaqti bilan sintagmatikaga sintaktik va leksik-semantik moslik nuqtai nazaridan qaraladi. Ko'pchilik nostandart kombinatsiyalarni shakllantirishda ishtirok etadi:

- 1) semantik

kelishik, masalan, Stakanni tushiraylik, shamol tosh va bo'shliq hidlaydi (T. Tolstaya) : hidning semasi "shamol" leksemasi uchun potentsial bo'lib, ayni paytda "shamol" leksemasi uchun arxisemdir. "hid" fe'li. Bu gapda unchalik xos bo'lmagan so'z birikmasi yordamida so'zdagi seme hidi aktuallashtirgan

"shamol": axir, aslida shamol o'zi bilan qandaydir hidni olib yurishi mumkin;

2) semantik

nomuvofiqlik, masalan, cho'l ochilib, Bibliyadagi hushtak kabi aylanadi, toza, quyosh issiqligidan kuygan, shamol hushtak chalgan (T. Tolstaya): tufayli amalga oshiriladi.

cho'l leksemasi cheksizlik, chigallik, jonsizlik kabi qo'shimcha semalarni o'zlashtirgan hushtak bilan og'zaki qiyoslash; 3) semantik kelishmovchilik, kelishuvga aylanadi, masalan, Xonaning o'rtasida ulkan farishta yotardi (V. V. Nabokov)

Ushbu misoldagi sintagmada real mavzu nuqtai nazaridan mos kelmaydigan komponentlarning mavjudligi bor.

E'tibor bering, agar semaning takrorlanishi birlashtirilgan ma'nolarga ta'sir qilmasa so'zlar, keyin qarama-qarshi (keraksiz) komponentlarning birikmasi so'zning semaga ega bo'lishiga olib keladi, asta-sekin semantemalarning mosligini tiklaydi va mos kelmaslik kelishuvga aylanadi.

Ba'zi hollarda semantik kelishmovchilik, kelishuvga aylanib, ifoda va konkretlikning paydo bo'lishiga yordam beradi, boshqalarida - obrazlilik va irreallik.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, o'zaro so'z birikmalari leksemalarning birikmasi bo'lib, ularning qo'llanishda mos kelishi mumkin emas, chunki ularning lug'aviy ma'nosida umumiy semalarning yo'qligi sababli semantik kelishik qonuniga ziddir.

So'zlarning vaqti-vaqti bilan birikmalari unda semantik jihatdan mos kelmaydigan so'zlarning mosligi badiiy (muallif) metaforasini aktuallashtiradi, ya'ni. tizimsiz, sub'ektiv bo'lgan, dunyoga individual qarashni aks ettiruvchi, estetik vazifani bajaradigan, "mualliflikni saqlaydigan", eng sintagmatik shartlilikka ega bo'lgan so'zlarning tasodifiy birikmasi.

Muallif o'z fikrini to'g'ri va qisqacha ifodalaydi, nutq mavzusiga bo'lgan munosabatini ta'kidlaydi, unga o'ziga xos tavsif, baho beradi, shuningdek, qofiya beradi, kerakli asbob-uskunalarga erishadi. Leksik-semantik muvofiqlikning buzilishi kontekstga ekspressiv belgi kiritadigan metaforani aktuallashtiradi.

Badiiy metafora kontekstli shartlilikning xususiyatlari shundan iboratki, u muayyan kontekstdan "keladi" - unda tug'iladi va mavjud bo'lib, kontekst bilan birga parchalanadi. Metafora hosil qiluvchi konnotativ xususiyatlar faqat berilgan leksik to'plam doirasida yo'naltiriladi.

Kontekstdan tashqarida esa badiiy ifodaning semantik mohiyatini aniqlash mumkin emas.

Badiiy va she'riy so'zlarning vaqti-vaqti bilan qo'shilishi bilan bog'liq muallif metaforalari haqida to'xtaladigan bo'lsak, asarlardagi ushbu hodisani lingvistik tahlil qilish nuqtai nazaridan katta qiziqish uyg'otadi. Ularni o'rganish, ayniqsa, bu

neoplazmalar shoir yoki yozuvchining idiotikasida ustun matn yaratish vositasi bo'lib xizmat qilganda ahamiyatli bo'ladi, chunki ular uning idiolektining muhim tarkibiy qismidir.

Tilshunoslikda, bilasizki, sinesteziya turli xil his-tuyg'ularni ifodalovchi so'zlarning birikmasini anglatadi va ulardan biri majoziy ma'noga ega bo'ladi: Kern binafsha soyalarida turdi va birdaniga unga sukunat dahshatining hidi keldi (V. V. Nabokov)

Matndagi semantik jihatdan uzoq so'zlarning bir birlariga yaqinlashishi ham leksik ma'no tarkibining ochiqligi natijasidir. Bu uning semantik xususiyatlari bilan ko'rsatiladi, ular aslida kontekstda namoyon bo'ladi: nafaqat kuchli yadroviiy, ammo implikativ, periferik, ehtimollik semalar, turli assotsiatsiyalar kabitirlar.

Vaqtivaqti bilan sintagmatikaning o'ziga xosligi shundaki, muallif nutqiy xulq-atvorining individualligi bilan ajralib turadigan elementi sifatida ham tadqiqotchilar e'tiborini tortadi. Badiiy matndagi so'zlarning nostandart birikmalarini tahlil qilish muallif dunyoqarashini o'rganishning qimmatli va samarali usuli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М.: УРСС, 2004. 576 с.
2. Бабенко Н. Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ. Калининград: Изд-во КГУ, 1997. 79 с.
3. Блок А. А. Ищу огней – огней попутных [Электронный ресурс]. URL: <http://www.stihi-xix-xx-vekov.ru/blok315.html> (дата обращения: 12.12.2013).
4. Вардзелашвили Ж. О двоякой сущности метафоры // Санкт-Петербургский государственный университет и Тбилисский государственный университет. Научные труды. Серия «Филология». СПб. – Тбилиси: С.-Петерб. гос. ун-т; Тбилисский гос. ун-т, 2002. Вып. IV. С. 66-77.
5. Влавацкая М. В. Функции сочетаемости в семантической реализации слова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2013. № 4 (22). Ч. 2. С. 42-47.
6. Вознесенский А. А. Баллада 41-го года [Электронный ресурс]. URL: <http://allpoet.ru/author/178/15922/index.php> (дата обращения: 12.12.2013).
7. Вознесенский А. А. Бьют женщину [Электронный ресурс]. URL: <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=11750> (дата обращения: 12.12.2013).

8. Вознесенский А. А. Лейтенант Загорин [Электронный ресурс]. URL: <http://libverse.ru/vozneseenskii/leitenantzagorin.html> (дата обращения: 12.12.2013).

9. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики-1971. М.: АН СССР Институт русского языка, 1972. С. 367-395.

10. Евтушенко Е. А. Вальс на палубе [Электронный ресурс]. URL: peoples.ru/art/literature/poetry/contemporary/evtushenko/poetry_vals_na_palube.shtml (дата обращения: 12.12.2013).

11. Евтушенко Е. А. Казнь Стеньки Разина а [Электронный ресурс]. URL: <http://rupoem.ru/evtushenko/kak-vo-stolnoj.aspx> (дата обращения: 12.12.2013).